

Кібальник Л.О.

УДК 339.9

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ ГЕОЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Анотація. Цивілізаційний характер проблем, що постають перед людством є однією з головних характеристик економічного розвитку світового господарства. Це змушує у процесі його дослідження використовувати цивілізаційні виміри та підходи. Така методологія дає можливість здійснити ґрунтовний аналіз сучасних гео економічних трансформацій світового простору та розробити відповідний інструментарій. Найбільш доцільним є використання багаторівневого підходу щодо аналізу гео економічних трансформацій, а саме: філософського, загальнонаукового, конкретнонаукового та технологічного.

Ключові слова. гео економічні трансформації, гео економічний розвиток, цивілізація, цивілізаційні виміри, методологічні рівні аналізу, світовий продукт.

Аннотация. Цивилизационный характер проблем, стоящих перед человечеством является одной из главных характеристик экономического развития мирового хозяйства. Это требует в процессе его исследования использовать цивилизационные измерения и подходы. Такая методология позволяет осуществить основательный анализ современных геоэкономических трансформаций мирового пространства и разработать соответствующий инструментарий. Наиболее целесообразным является использование многоуровневого подхода к анализу геоэкономических трансформаций, а именно: философского, общенаучного, конкретнонаучного и технологического.

Ключевые слова. геоэкономические трансформации, геоэкономический развитие, цивилизация, цивилизационные измерения, методологические уровни анализа, мировой продукт.

Summary. Civilization nature of the challenges faced by humanity is one of the main characteristics of the global economic development. This leads to using civilization dimensions and approaches in the process of its research. Such a methodology makes it possible to carry out a detailed analysis of current geo-economic transformation of the global space and develop appropriate analysis tools. Multilevel approach to the analysis of geo-economic transformations, namely: philosophical, scientific (both - general and specific), and technological is the most expedient one.

Among the methodological levels of geo-economic transformations analysis a specifically-scientific approach, namely, its civilization component, is one of the most important. Civilization approach explains the geo-economic transformation as dramatic quantitative and qualitative changes that lead to the emergence of new civilizations, recessions and the sublime, the collapse or merger, and even the disappearance of such. In terms of a methodological approach, geo-economic transformations should be viewed as some changes in civilizations, their interactions and dynamic relationships among them. Tracking these transformations in the global level is made possible only through the changes in the ratio of economic power among different civilizations in such components of the global space as: industrial, technological, financial, and ethnic.

Keywords. geo-economic transformation, geo-economic development, civilization, civilization dimensions, methodological levels of the analysis, global product.

Постановка проблеми. Проблеми гео економічного розвитку завжди посідали чільне місце в системі світових цивілізацій. Особливо актуальними вони є в періоди вичерпання природних ресурсів та необхідності їх перерозподілу між окремими цивілізаціями та країнами. На початку ХХІ ст. ці проблеми відображають порушення балансу між складниками гео економічної системи та співвідношенням сил у ній. Наслідком чого, стають кардинальні еволюційні, чи революційні зміни (трансформації). Гео економічні трансформації можуть визрівати протягом десятиліть, внаслідок накопичення якісних характеристик майбутньої, більш ефективної моделі взаємозв'язків в середині старої. Що свідчить про складність цієї системи та необхідність врахування як існуючих вже підходів до їх аналізу, так і пошуку нових. Останні ж повинні ґрунтуватися на теоретичних та прикладних дослідженнях, науково обґрунтованих методах сучасної міжнародної політичної економії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед праць, що стосуються цивілізаційних вимірів розвитку світової економіки, в першу чергу, варто відмітити дослідження Б. Кузика, А. Тойнбі, А. Філіпенка Ф., Фукуями, С. Хантінгтона, О. Шпенглера, Ю. Яковця та К. Ясперса. У них розкрито основні тенденції й суперечності глобального економічного розвитку в цивілізаційному контексті, визначено цивілізаційну структуру сучасного світу, обґрунтовано моделі, концепції й динаміку розвитку світової економіки тощо.

Проблемам вивчення різних аспектів гео економіки, а саме: змісту цього поняття, стратегіям гео економічного розвитку, змінам в структурі гео економічного простору присвячено праці В. Дергачова, К. Жана, М. Згуровського, Е. Кочетова, Е. Лутвака, О. Неклеси, Ю. Пахомова, П. Савони, А. Філіпенка, Ю. Яковця та ін. Проблемами трансформації суспільства в цілому, економічних трансформацій і трансформацій економічних систем займалися А. Гальчинський, В. Гесць, Дж. Корнаї, В. Лук'яненко, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, К. Поланьї і т. д.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Найчастіше в економічній літературі використовують поняття глобальні трансформації, яке не є тотожним гео економічним трансформаціям. Термін «гео економічні трансформації» науковцями практично не вживається, відповідно немає досліджень, що стосуються змісту цих трансформацій. Водночас немає досліджень, що ґрунтуються на цивілізаційних вимірах кардинальних змін у гео економічному просторі.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є визначення методології аналізу гео економічних трансформацій на основі цивілізаційних вимірів економічного розвитку.

Сучасний етап розвитку світового господарства характеризується численними та глибокими трансформаціями. Все частіше в науковій літературі трапляється термін «глобальні трансформації». Існують, навіть, певні класифікації цих перетворень. Зокрема, Ю. Яковець пропонує розглядати ці зміни під трьома кутами: 1) за змістом змін, що відбуваються в суспільстві в цілому (в глобальній цивілізації) та його складниках; 2) за просторовою ознакою (за 12-ма локальними цивілізаціями п'ятого покоління та провідних країнах); 3) за часовою ознакою (розгортанням в часі цих процесів) [1, с. 67].

А. Філіпенко групує глобальні перетворення за об'єктом трансформацій, а саме: екологічні, соціодемографічні, технологічні, економічні, політичні та соціокультурні [2, с. 274]. Ю. Пахомов розглядає трансформації під кутом зору цивілізаційної специфіки та міжцивілізаційних взаємодій [3, с. 7]. Отже, у більшості визначень, що пояснюють трансформації світової економіки, є цивілізаційний контекст.

Головне у процесі трансформації – це власне перетворення форм і змісту економічної системи. Тому економічні трансформації завжди пов'язуються з докорінним оновленням господарської системи в ході якісних стрибкоподібних зрушень. Так, Ю. Яковець, класифікуючи трансформації за сферами дії, виокремлює, з одного боку, перетворення, що охоплюють суспільство в цілому та його підсистеми, а з іншого, зміни складників цих систем. Під підсистемами він розуміє економіку, технологію, екологію, демографію, геополітичні відносини, соціокультурний лад [1, с. 16]. На нашу думку, такою підсистемою може бути й геоekonomіка. А оскільки ми розглядаємо геоekonomіку як систему економічних відносин, то геоekonomічні трансформації - це зміни елементів цієї системи та зв'язків між ними. Вважаємо, що геоekonomічні трансформації доцільно визначати, як якісні та кількісні зміни у системі відносин виробництва світового продукту та розподілу світових ресурсів і доходу.

Аналіз геоekonomічних трансформацій, як і будь-якого іншого економічного явища чи процесу, передбачає застосування певної методології дослідження. М. Згуровський, Ю. Пахомов, А. Філіпенко, В. Андрійчук, І. Бистряков та В. Будкін зауважують, що геоekonomіка має власну методологію та методологічний інструментарій, засновані на об'ємному, просторовому сприйнятті світу - геогенезисі [4]. Відомим також є методологічний підхід щодо аналізу геоekonomіки, запропонований Е. Кочетовим у його праці «Геоekonomіка. Освоєння світового економічного простору» [5]. Він пропонує застосовувати два напрями у дослідженні сучасної світогосподарської системи: стратегічний і кон'юнктурний. З точки зору окремо взятої національної економіки або держави, оцінки її місця у світогосподарських зв'язках, обґрунтування та розроблення відповідної стратегії, цей аналіз, на нашу думку, має неабияке значення для геоekonomічної теорії.

Що стосується власне геоekonomічних трансформацій, то в цьому контексті, на нашу думку, більш доцільно використати багаторівневий підхід, запропонований А. Філіпенком, щодо вивчення геоekonomічного розвитку, а саме таких його складників: філософського, загальнонаукового, конкретнонаукового та технологічного [6].

Перший методологічний підхід - філософський, дає нам уявлення про узагальнене розуміння трансформацій як безперервних кількісних та якісних перетворень в процесі еволюційних та революційних змін. Цей процес передбачає руйнування або знищення істотних елементів старої системи та формування нових складників: цілей та методів їх досягнення. Як наслідок, виникнення нового явища, суспільного порядку, системи тощо.

Основою загальнонаукового підходу, як наступного рівня дослідження, є системний аналіз. Його зміст полягає в комплексному вивченні складних об'єктів, як єдиної цілісної системи у нерозривному зв'язку з усіма її складовими елементами. Власне системний аналіз - це сукупність методів і способів дослідження складних об'єктів, процесів, багаторівневих та багатокомпонентних систем, що спираються на комплексний підхід, врахування взаємозв'язків і взаємодії між елементами системи як у середині, так і поза її межами. Якщо спробувати застосувати цей метод до аналізу геоekonomічних трансформацій, то послідовність етапів їх дослідження може бути такою: вивчення геоekonomічних трансформацій як підсистеми геоekonomіки та їх класифікація; розроблення показників якісної та кількісної характеристики геоekonomічних трансформацій; виявлення закономірностей і тенденцій трансформаційних процесів у геоekonomіці; складання моделей подальших трансформацій у геоekonomічному просторі.

Ще один загальнонауковий підхід, який в сучасній науковій думці викликає особливу зацікавленість - це синергетика. Вона досліджує складні, динамічні, впорядковані, перехідні, відкриті, нерівноважні системи. Синергетичний підхід дає можливість аналізувати трансформації у геоekonomіці під кутом зору її багаторівневості, між елементами якої існують складні вертикальні та горизонтальні зв'язки. Таким чином, геоekonomічні трансформації передбачають якісні та кількісні зміни кожного складника на всіх рівнях цієї системи: мікро- (рівень корпорації), національному (рівень окремої країни), регіональному (між країнами, на певній території світового господарства), глобальному (весь світовий економічний простір). Оскільки геоekonomіка - це складне системне утворення, то, виходячи з базових основ синергетичного підходу, трансформаційні процеси, що в ній відбуваються, не можуть мати конкретно визначеного вектора змін.

Наступним рівнем дослідження є конкретнонауковий методологічний підхід. На його основі можна визначити спрямованість геоekonomічних перетворень та їх динаміку у просторі й часі. Ґрунтується він на застосуванні цивілізаційного і світ-системного аналізу, які дають можливість розглянути геоekonomічні трансформації під кутом зору змін у структурі світогосподарського порядку.

Головна ідея цивілізаційного підходу полягає у виокремленні певних типів і видів цивілізацій, виявленні закономірностей економічного характеру щодо їхнього виникнення, розвитку та занепаду. З точки зору цього методологічного підходу, геоekonomічні трансформації слід розглядати як певні зміни в цивілізаціях, їх взаємодії та динаміці зв'язків між ними. Або як кардинальні кількісні та якісні зрушення,

що призводять до виникнення нових цивілізацій. Цивілізації - це теж складні динамічні системи, тому трансформації в них призводять до спадів та піднесень, розпаду чи злиття і, навіть, зникнення таких.

Цивілізаційний розвиток безпосередньо впливає на процес формування геоeкономіки, під його впливом вона набуває специфічних ознак, виникають протиріччя та відмінності у функціонуванні геоeкономічних моделей, створених за різних цивілізацій. Водночас геоeкономіка має здатність поглинати цивілізаційні відмінності. Розвиток її зв'язків з такими сферами, які раніше мало стосувалися економіки (культурологія, етно-національні системи та їх ареали, духовно-релігійні аспекти та ін.), є принципово новою тенденцією. Адже зміни в культурі іноді непомітні, але глибинні за своїм характером, торкаються суттєвих складників цивілізації (базових мотивацій, ментальності, норм та цінностей).

Не можна не погодитись із С. Хантінгтоном, який зазначає, що цивілізацію визначають загальні риси об'єктивного порядку, а саме: мова, релігія, історія, культура та традиції [7, с. 16-30]. Ф. Бродель та А. Дж. Тойнбі [8; 39] акцентують увагу на принциповому значенні в сучасних умовах культурних цінностей цивілізацій. Це визначає її істинність, а не ілюзію домінування, наприклад, «західної» через нав'язування іншим власної, штучно уніфікованої моделі розвитку. І. Валерстайн зауважує, що така примусова євроцентристська політика лише загострює суперечності міжцивілізаційного простору [9]. Що не може не призвести у майбутньому до її трансформації.

А. Гальчинський, погоджуючись з критикою «євроцентризму», водночас зазначає, що цивілізаційний розвиток має два зрізи: горизонтальний та вертикальний. Перший передбачає взаємодію та розвиток за власними принципами та законами окремих одиничних або локальних цивілізацій. Другий зріз відображає розвиток цивілізаційного процесу, в широкому розумінні, як еволюцію людської спільноти загалом [10, с. 97]. Тому геоeкономічні трансформації - це кардинальні зміни як на рівні міжцивілізаційних відносин, так і на рівні загальноцивілізаційних процесів.

На основі цивілізаційного підходу Ю. Яковець акцентує увагу на таких групах глобальних трансформацій за їх змістом, як-от: 1) кардинальні зміни власне будови (устрою) світових, локальних і глобальної цивілізацій; 2) перетворення шести складників цивілізаційного генотипу - природно-екологічного, соціодемографічного, технологічного, економічного, геополітичного та соціокультурного. Трансформацію цивілізаційного простору він обґрунтовує збігом в часі зміни трьох цивілізаційних циклів. Просторовий аспект таких перетворень розглядається ним через роль локальних цивілізацій і провідних країн у їх реалізації [1, с. 67-71].

Конкретнонаукова методологія створила підґрунтя для розуміння сучасної багатополарності світового господарства. Саме світ-системний підхід пояснює трансформації геоeкономічного простору під впливом переформатування центрів впливу та залежності. Сучасна структура світової економіки передбачає її поділ на ядро (центр), периферію та напівпериферію. Характерною ознакою такої світобудови є те, що співвідношення між цими структурними елементами геоeкономіки може змінюватися під впливом часового фактора.

Для аналізу геоeкономічних трансформацій такий підхід має особливе значення, оскільки відповідна структура світоустрою сформувалась якраз під впливом трансформаційних процесів у світовому господарстві, з одного боку, і впливає на подальші якісні зміни у взаємозв'язках між національними економіками та іншими суб'єктами світового господарства, з іншого. Зокрема, це формування інтернаціоналізованих відтворювальних ядер або циклів, які поєднують в один відтворювальний процес суб'єктів з різних країн, це «блукання» таких ядер, їх переміщення у межах світового господарства. Це заміна Вестфальської (1648 р.) системи, як основи геоeкономічного розвитку, на Філадельфійську (1776 р.). А саме: відхід від ідеї національної економіки, розвиток якої стимулюється державою у процесі здійснення індустріалізації, та перехід до культивування глобального ринку, планетарної конкуренції, мережевих економічних систем, високих технологій як основи світового та національного розвитку.

Технологічний рівень аналізу ґрунтується на принципах усіх попередніх рівнів і є основним його інструментом. Прикладні дослідження, які він передбачає, уможливають подальші узагальнення теоретичного аналізу та висновків. Власне, на їхній основі здійснюються подальші екстраполяції, прогнозування тощо. До такого роду технологій можна віднести глобальну модель світового господарства на 1970-2000 рр. В. Леонтєва; модель World 3 Й. Рандерса та Ден. Медоуза; модель світового демографічного та технологічного зростання М. Кремера; нову міжнародну економічну або глобальну модель (GEM - global economic model). Їх можна використовувати для оцінки наслідків геоeкономічних трансформацій та перспектив розвитку геоeкономіки в майбутньому.

Таким чином, цивілізаційний підхід дослідження геоeкономічних трансформацій посідає вагомe місце серед інших методологічних рівнів їх аналізу. Це підтверджується також і тим, що простежити ці трансформації на світовому, глобальному рівні можливо лише через зміни у співвідношенні економічної влади між окремими цивілізаціями. Оскільки найбільш суттєві з них відбуваються у сфері виробництва, розподілу ресурсів та доходів, технологіях, фінансах, етнічно-релігійному контексті, то при розгляді геоeкономічних трансформацій доцільно виокремити основні складники світового простору, за якими можна згрупувати кардинальні перетворення, а саме: виробничий, технологічний, фінансовий та етнічний. Проаналізувавши трансформації, що відбуваються в кожному з цих просторів, можна виявити сутнісні характеристики, рушійні механізми та можливі результати складних геоeкономічних перетворень, їхню глибину та значення.

Підтвердженням трансформацій виробничої сфери може бути аналіз динаміки головного показника - ВВП, який створюється різними цивілізаціями. Це засвідчує їхню роль, значення та домінування у світовій економіці. Останні два сторіччя характеризувалися рекордно високими за всю історію людства темпами економічного зростання та нарощування багатства цивілізацій, хоча період зародження та початкових

стадій розвитку виробничої сфери вирізнявся значно повільнішими темпами, що підтверджують дані рисунку 1.

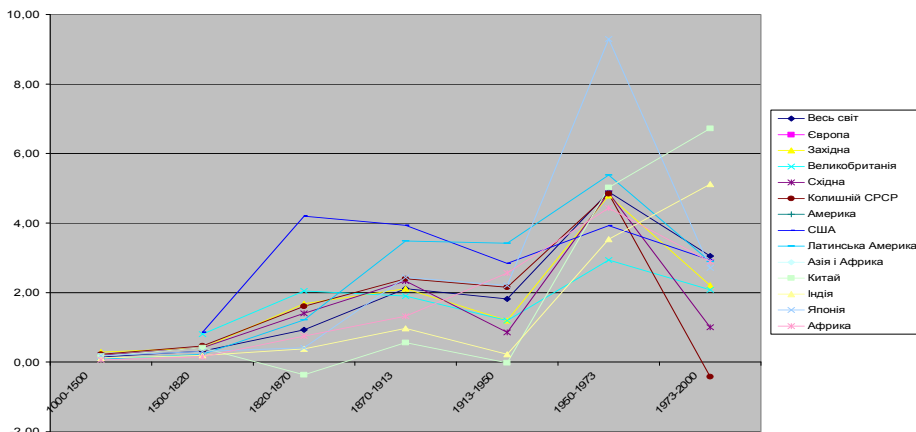

Рис. 1. Темпи приросту ВВП за цивілізаціями та провідними країнами (% в постійних цінах 1990 р.). Розраховано автором за джерелом [11, с. 260]

Не менш важливим блоком геоелектронічних трансформацій є технологічний сектор. Саме кардинальні зрушення у розвитку технологій давали можливість суттєво прискорювати розвиток окремих цивілізацій, а також збільшувати їхні можливості в освоєнні ресурсів та перерозподілі доходів. Сьогодні, ми спостерігаємо тенденцію вичерпання економічного потенціалу індустріальної цивілізації та нарощування нової - постіндустріальної. У сучасних умовах країни та цивілізації, що володіють такими технологіями, стають лідерами не лише у цій сфері, а й у виробництві та розподілі світового продукту, який все більше набуває нематеріальної форми. Саме наукоємна продукція та доступ до інформації дають можливість цивілізаціям залучати більшу частку світового доходу на власну користь.

Сьогодні, для визначення рівня економічного розвитку та відстеження процесу переходу до інформаційного суспільства користуються так званім Індексом розвитку ІКТ (IDI), який тісно корелюється з обсягом ВВП та засвідчує роль тієї чи іншої цивілізації у геоелектронічному просторі. Так дані табл. 1 засвідчують провідну роль у власних регіонах таких країн, як-от: Швеція (Європа), Республіка Корея (Азіатсько-Тихоокеанський регіон), Сполучені Штати Америки (Північна / Південна Америка), Об'єднані Арабські Емірати (Арабські держави), Росія (СНД), Маврикій (Африка). Хоча за світовим рейтингом даного індексу перші п'ять позицій займають Республіка Корея, Швеція, Ісландія, Данія, Фінляндія. Серед яких чотири - це країни європейської цивілізації.

Феноменом сучасної світової економіки є відокремлення в її рамках підсистеми глобальних фінансів. Сьогодні, саме ця сфера генерує найсильніші імпульси економічної динаміки та нестабільності розвитку цивілізацій, оскільки відбувається перехід функцій головного двигуна від промислового до фінансового капіталу. Фінансовий капітал на початку XXI ст. задає темп економічного зростання, спрямовує структурні зрушення та спричиняє накопичення диспропорцій і асиметрій розвитку між окремими цивілізаціями.

Таблиця 1. П'ять країн - лідерів власного регіону та їх рейтинг в глобальному індексі IDI*

Регіональний рейтинг	Європа	Глобальний рейтинг	Азіатсько-Тихоокеанський регіон	Глобальний рейтинг	Північна/Південна Америка	Глобальний рейтинг
1	Швеція	2	Республіка Корея	1	Сполучені Штати Америки	17
2	Ісландія	3	Гонконг, Китай	6	Канада	26
3	Данія	4	Нова Зеландія	12	Барбадос	41
4	Фінляндія	5	Японія	13	Уругвай	54
5	Люксембург	7	Австралія	14	Чилі	55
Регіональний рейтинг	Арабські держави	Глобальний рейтинг	СНД	Глобальний рейтинг	Африка	Глобальний рейтинг
1	Об'єднані Арабські Емірати	32	Росія	47	Маврикій	69
2	Катар	44	Білорусь	52	Сейшельські острови	71
3	Бахрейн	45	Молдова	57	Південна Африка	97
4	Саудівська Аравія	46	Україна	62	Кабо-Верде	104
5	Оман	60	Казахстан	68	Ботсвана	109

* Складено за даними джерела [12]

Геоелекономічні трансформації можуть також викликатися розбіжністю в часі та асинхронністю розвитку дотичних в просторі цивілізацій, що перетворює етнічні фактори на досить важливі, в контексті глобальних змін світової економіки. Саме просторова взаємопроникність таких цивілізацій, як-от: західна та ісламська, доводить застарілість їхніх цивілізаційних дискурсів, що зберігають глибинне ментальне та релігійне підґрунтя. Стратифікація цивілізаційного розвитку, підвищення конкурентного статусу окремих «незахідних» цивілізацій створюють передумови виникнення міжцивілізаційних конфліктів. Етнелекономічні системи генерують конфлікти з постіндустріальною моделлю розвитку, особливо за умов її локалізації у групі розвинутих країн світу.

Висновки. Отже, запропонована багаторівнева методологія (філософський, загальнонауковий, конкретнонауковий та технологічний рівні) аналізу геоелекономічних трансформацій дає можливість зрозуміти їхній зміст, природу, характер та напрямок. З огляду на це, пропонуємо визначати геоелекономічні трансформації як якісні та кількісні зміни у системі відносин виробництва та обміну світовим продуктом, розподілу та перерозподілу ресурсів і світового доходу.

Серед методологічних рівнів аналізу геоелекономічних трансформацій одним із найважливіших є конкретнонауковий, а саме - його цивілізаційна компонента. Цивілізаційний підхід дає можливість пояснити геоелекономічні трансформації як кардинальні кількісні та якісні зрушення, що призводять до виникнення нових цивілізацій або до спадів та піднесень, розпаду чи злиття і, навіть, зникнення таких. З точки зору цього методологічного підходу, геоелекономічні трансформації слід розглядати як певні зміни в цивілізаціях, їх взаємодії та динаміці зв'язків між ними.

Перед сьогоднішньою науковою думкою постає важливе питання формування нових підходів вивчення та передбачення подальшого геоелекономічного розвитку. Якщо для дослідження кардинальних змін в геоелекономії підходить вже існуючий інструментарій, то для прогнозування та запобігання негативним наслідкам необхідно розробляти новий, який обов'язково враховував би цивілізаційну компоненту.

Джерела та література:

1. Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю. В. Яковец. - М.: Экономика, 2011. - 382 с.
2. Філіпенко А. С. Особливості дослідження глобальних трансформацій // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): наук. журн. - К.: НАУ, 2012. - №1. - С. 273-276.
3. Пахомов Ю. Контекст новых вызовов глобальных, цивилизационных, региональных и страновых перемен // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/dspace/bitstream/handle/123456789/19838/03-Pakhomov.pdf?sequence=1>
4. Геоелекономічні сценарії розвитку і Україна: монографія / [М. З. Згуровський, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко, В. Г. Андрійчук, І. К. Бистряков, В. С. Будкін та ін.]. - К. : Видавничий Центр «Академія», 2010. - 323 с.
5. Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства: Учебник для вузов. - М.: Норма, 2006. - 528 с.
6. Філіпенко А. С. Методологія геоелекономічного розвитку [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.soskin.info/ea/2007/5-6/200705.html>
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С.; [пер. с английского Ю. Новикова и Т. Велимеева]. - М.: АСТ, 2003. - 603 с.
8. Бродель Ф. 1986, 1988, 1992. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV- XVIII вв. Т. 3. Время мира. - М., 1992.
9. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. - М.: Логос, 2003. - 368 с.
10. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук. вид. - К.: Либідь, 2006. - 312 с.
11. Мировая экономика. Глобальные тенденции за 100 лет. М.: Экономистъ, 2003. - С. 507-508.
12. Измерение информационного общества 2011 год. Международный союз электросвязи Place des Nations CH-1211 Geneva Switzerland [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/2011/index.html>